

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ПІД ЧАС ПЕРЕХОДУ ВІД ЯЗИЧНИЦЬКОГО СВІТОБАЧЕННЯ ДО ХРИСТІЯНСЬКОГО. ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

SOCIAL POLICY IN KYIVAN RUS DURING THE TRANSITION FROM A PAGAN WORLDVIEW TO A CHRISTIAN ONE. A HISTORICAL-COMPARATIVE ANALYSIS

Сухомлин В.Б., к.н.держ.упр., доцент,
ректор

Академія праці, соціальних відносин і туризму

Настюк А.А., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Академія праці, соціальних відносин і туризму

Метою нашого дослідження є аналіз та порівняння джерельних даних для виявлення та узагальнення тенденцій, пов'язаних з проведенням соціальної політики щодо захисту знедолених верств населення в Київській Русі після прийняття християнства.

Ми вирішили дослідити перехід русів від язичницького до християнського світобачення. Порівнявши язичницьке світобачення русів із світобаченням спартанців ми виявили як відмінні, так і спільні особливості їхнього культурного життя та ціннісних орієнтирів. Ми прийшли до думки, що ідеї допомоги обездоленим та слабким верствам населення по причині співчуття та всепрощення в даних суспільствах не знайшли б загальної підтримки згідно специфіки їхнього побуту та релігії.

У своєму дослідженні ми прийшли до думки, що саме прийняття християнства революційно вплинуло на соціальну політику держави. Велику цінність у нашому дослідженні представляють дані, які розкривають зміну ціннісних орієнтирів князя після прийняття ним християнства. Ми не виключаємо можливості перебільшення літописцями діяльності Володимира, але саме вона кардинально змінює підхід держави до бідних людей. За підтримки держави починається процес підняття освіченості в суспільстві, який торкається і бідних верств населення. Князь проголошує необхідність здійснення благодійності на користь бідних і роздає їжу та гроші біднякам. Видається церковний статут, який розділяє турботу про бідних між державою та церквою.

Згідно опрацьованих нами даних ми прийшли до думки, що під впливом християнської ідеології князівська влада на законодавчому рівні почала брати на себе захист ізгоїв, а пізніше відмінила кровну помсту, що ослабило тиранію домінування родів над ізгоями.

Ми звернули увагу на те, що князівською владою здійснювався не тільки комплекс дій, направлених на допомогу бідним, але й ліквідація причин даного явища. Так Володимир Всеволодович пом'якшив умови повернення боргів та недопущення зловживань з боку лихварів, що зменшило можливість бути обманутим і пограбованим кредитором.

Ключові слова: язичництво, християнство, Спарта, закони Лікурга, Руська правда, соціальна політика, звичаєве право, церковні статuti, Київська Русь, порівняльне право.

Our research aims to analyse and compare source data to identify and generalise trends related to the implementation of social policy aimed at protecting the disadvantaged segments of the population in Kyivan Rus after the adoption of Christianity.

We decided to study the transition of the Rus from a pagan to a Christian worldview. By comparing the pagan worldview of the Rus with that of the Spartans, we identified both differences and similarities in their cultural life and value orientations. We concluded that the ideas of helping the poor and weak out of compassion and forgiveness in these societies would not have found widespread support due to the specifics of their everyday life and religion.

In our study, we concluded that it was precisely the adoption of Christianity that revolutionised the state's social policy. Of great value to our research are the data revealing the change in the prince's value orientations after he accepted Christianity. We do not rule out the possibility that the chroniclers may have exaggerated Volodymyr's activities, but it is precisely these activities that fundamentally changed the state's approach to poor people. With the support of the state, a process of raising literacy in society began, which also touched upon the poorer strata of the population. The prince proclaimed the necessity of charity in favour of the poor and distributed food and money to the needy. A church statute was issued that divided responsibility for caring for the poor between the state and the church.

According to the data we analysed, we concluded that under the influence of Christian ideology, the princely authority began to assume the protection of outcasts at the legislative level and later abolished blood revenge, which weakened the tyranny of clan dominance over outcasts.

We noted that the princely authority carried out not only a set of measures aimed at helping the poor but also eliminated the causes of this phenomenon. For example, Volodymyr Vsevolodovych softened the conditions for debt repayment and prevented abuses by usurers, reducing the risk of being deceived and robbed by creditors.

Key words: paganism, Christianity, Sparta, Lycurgus' laws, Ruska Pravda, social policy, customary law, church statutes, Kyivan Rus, comparative law.

Постановка проблеми. З моменту проголошення незалежності України держава приділяла багато уваги соціальній політиці. Важливість соціальної політики знайшла своє відображення в Конституції України. У статті першій Конституції України вказано, що Україна є соціальною державою. Розвиток соціальної політики сьогодні є не подарунком держави, а необхідністю. Щоб вважатись сучасною прогресивною державою, після другої світової війни цивілізований світ почав приділяти велику увагу соціальній політиці, розуміючи, що однією із причин війни є беззаконня, бідність та неосвіченість. У нашій роботі ми вирішили звернути увагу на історичні аспекти зародження соці-

альної політики в Україні під впливом зміни світобачення.

Слід зазначити, що необхідність у проведенні соціальної політики виходить не тільки з політичних та економічних факторів впливу, але й із культурного світобачення народу. Ми маємо на увазі, що соціальна політика держави являється не тільки результатом буржуазних перетворень та розвитку демократичних інститутів, але й сформованих культурних цінностей, які вироблені в суспільстві, де релігія відіграє важливу роль.

Оцінка стану наукового дослідження. Питань проведення соціальної політики князівської влади у християнський період в Київській Русі торкалися в своїх робо-

тах: Грушевський М.Ю., Войтович Б.О., Шевченко А.Є., Кудін С.М., Віктор Д. та інші.

Дослідження даної теми стикається з двома основними проблемами. Перша – це обмеженість дійшовшої до наших часів джерельної бази та недостатнє висвітлення літописцями соціальної політики князівської влади. Друга проблема – це достовірність та об'єктивність джерел.

Метою нашого дослідження є розкриття сутності ціннісних моральних орієнтирів світобачення русів під впливом язичництва до проблеми соціального захисту населення на Русі та зміни орієнтирів в розумінні благочестивої поведінки щодо знедолених прошарків населення після прийняття християнства в питанні соціальної політики в Київській Русі.

Викладка основного тексту. Культурна революція світобачення у русів відбулась у момент проникнення в їхню культуру християнських цінностей, які стали витіснити язичницьке світобачення. На сьогодні є тенденції ідеалізації язичництва, як культурного осередку більш притаманного українському світобаченню. Слід зрозуміти просту річ: язичництво найбільше відповідає законам природи і розуміння справедливості та мотивації можуть бути зовсім різні, аніж у християнстві. Ми ніякою мірою не заперечуємо, що язичницькій культурі не притаманна соціальна політика, яка направлена на полегшення життя незахищених верств населення. У Стародавньому Єгипті при фараоні Бокхорісі (732–726 р.р. до н.р.) було заборонено перетворювати єгиптян за борги на рабів [1, с. 13]. У реформі Солона була проведена сісахфія, де відмінили боргове рабство афіян [2, с. 21]. У 326 році до нашої ери його відмінили в Римі згідно закону, який мав назву *Lex Poetelia Papiria* [3, с. 11]. У реформах братів Гракхів піднімалося питання соціальної справедливості розподілу землі між римлянами та інші важливі соціальні питання [4, с. 75].

Разом із цим в Руській правді купця, який проп'є або програє чуже майно або не може повернути за борг, могли продати в рабство. Але для об'єктивності слід сказати, що якщо товар пропав не з вини купця, то йому давали час на відшкодування боргу [5, с. 104].

Слід одразу пояснити, що ми беремо за аналіз саме язичницькі вірування, які сповідувались на території Київської Русі. Зрозуміло, що за своїм характером вони частково відрізнялись від античного язичництва, яке сповідувалось у грецьких містах полісах чи в Римі. Але разом із тим слід враховувати, що ні у спартанців, ні у східних слов'ян в їх релігії не було абсолюта, логіка дій якого відрізнялась від мислення людини. Язичницькі боги Греції були зрозумілі простим смертним. Зевс міг спокусити та обманом взяти дівчину, яка йому сподобалась. Проаналізуємо історію Геракла. Його матір Алкмена була дружиною Афїтрона. Зевсу сподобалась ця жінка. Він прийняв образ її чоловіка і обманом вступив з нею в статеві відносини. У результаті народився Геракл [6]. Фактично відбулось згвалтування.

Досліджуючи питання ставлення в Київській Русі до незахищених соціальних верств населення, в першу чергу ми зіткнулися із проблемою недостатньої кількості першоджерел, які в повному обсязі дали б нам можливість дослідити дане питання. Також не слід виключати місце фальсифікації даних задля пропаганди християнства і критики язичництва. Велика частина джерел, які розкривають нам певні аспекти язичницької культури дійшли до нас із християнських джерел, що контролювались церквою.

В арабських джерелах найкраще розкрито тему соціальної стратифікації у русів в язичницький період.

Араби, розкриваючи соціальну ієрархічну структуру, чітко прослідковували домінацію русів над слов'янами. Ієрархічна стратифікація русів нагадувала спартанське суспільство. Руси, як і спартанці, займали привілейоване становище над підкореними народами. Руси над слов'янами,

а спартанці над ілотами [7, с. 104–105], [8, с. 48]. Руси і спартанці намагалися тримати свою молодь в аскетичних умовах. Спартанці це досягали завдяки законам Лікура, суть яких зводилась до того, що дитину з 7 років віддавали на виховання в школах агелах, де їх тренували в жорстоких умовах. В Спарті новонароджену дитину несли до Герусії, де вирішувалось чи дитина здорова. Якщо дитина визнавалась хворобливою та слабкою, її навіть могли вбити [7, с. 104], [9, с. 37]. Рус, як тільки народжувався у нього хлопчик, промовляв, що він не може йому нічого дати в спадок, так як воїн нічого немає, окрім зброї. Тому вони прикладали до руки немовляти меч і казали, що передають його йому і, що цим мечем він мав здобути собі все необхідне для життя [10, с. 267–268]. Отже як руси, так і спартанці готували з дитинства своїх хлопчиків до війни.

Руси, на відміну від інших соціальних груп, займалися виключно торгівлею та військовою справою [11, с. 156–157]. Це вони реалізовували завдяки системі збирання данини, основним елементом якої було військове насилля, що застосовувалося до слов'ян, які відмовлялися платити данину.

Наприклад, після смерті Олега древляни припинили платити данину Ігорю Великому, князю русів. У відповідь на це на древлян був здійснений військовий похід. Його результатом стало те, що древляни були змушені знову платити данину, але її об'єми, як покарання були суттєво збільшені [12, с. 77]. Зазначена система збирання данини, згідно візантійських джерел, мала назву поллоддія. Коли древляни, невдоволені умовами третьої сплати данини, підняли повстання та вбили князя Ігоря, то його дружина Ольга стратила два древлянських посольства, одне з яких закопала живцем, а інше спалила. Чотири тисячі представників древлянської еліти були запрошені на поховання Ігоря, де їх підступно убили. Древлянські землі були піддані розоренню, а місто Іскоростень, біля якого був убитий князь, спалене разом із всіма його жителями [13, с. 102–104]. Отже будь-які прояви непокорі руси придушували з максимальною жорстокістю.

Дана економічна модель дозволяла русам паразитувати за рахунок підкорених племен і зосереджувати в своїх руках значну кількість матеріальних благ та реалізовувати їх на міжнародних ринках.

Руси не виробляли матеріальних благ, а експропріювали їх у слов'ян, так і схожа практика була у спартанців, які, все для них необхідне, забирали у ілотів.

Спартанці теж займалися виключно військовою справою, але на відміну від русів не шанували торгівлю, яку вважали ганебною справою для спартанця. Спартанці отримували від держави землю та ілотів. Ілоти мали забезпечувати спартанців усім необхідним [14, с. 82, 83, 87]. Система експлуатації ілотів чимось нагадувала кормління, де людині давали певну землю та людей, які жили на ній. Люди мали віддавати частину своїх матеріальних благ своєму панові, а залишком розпоряджатись на свій розсуд.

Рус не успадковували майна від батька. Згідно звичаїв русів майно батьків передавалось по жіночій лінії, а хлопчику при народженні батько дарував меч і промовляв, що саме цією зброєю він має добути собі всі необхідні йому статки [11, с. 262, 156–157], [8, с. 48]. Таким чином життя руса проходило в накопиченні майна. А так як військову справу і торгівлю руси вважали самими почесними справами, то юнаки мали здобути багатство військовою силою і торгівельною кмітливістю. Спартанці, на відміну від русів, отримували землю та ілотів, коли ставали громадянами міста. Земельні ділянки у всіх спартанців мали бути однакові, що, в свою чергу, вказує на те, що живий батько не міг виділити сину частину землі, адже це порушило б баланс у рівності земельних садиб. Крім того земля, якою користувались спартанці, не була у їхній приватній власності, оскільки вона належала державі. В Спарті, згідно закону Лікурга, земля була розділена на 9000 ділянок

за числом спартанців. Дні ділянки (клери) були невідчужувані. Спартанці спільно вживали їжу організовуючись в підрозділи по 15 чоловік. Кожен мав щомісяця вносити однакову кількість їжі та грошей. Обідати дома було заборонено [7, с. 103], [14, с. 87, 116]. Як бачимо, спартанці прагнули до створення рівного суспільства. Але разом із тим коли спартанець не міг вносити в спільне харчування їжу та гроші він міг бути позбавлений громадянських прав [9, с. 38–39].

За своє життя рус міг володіти тільки тим, що він добуде зброєю та торговими уміннями. Ідеологія русів зводилась до прагнення накопичення майна, що служило мотивацією для їх постійних грабіжницьких і торгівельних походів.

Араби повідомляли, що руські купці, які припливали для торгівлі в Ітіль, любили хизуватись своїми статками. Прикладом слугує традиція про яку розповіли араби. Коли у руського купця статки досягали десяти тисяч дирхем, то вони дарували своїй дружині одне намисто. Якщо їм вдавалося збільшити свої статки ще на десять тисяч дирхем, то вони знову дарували своїм жінкам ще одне намисто. Звісно жінки ці подарунки носили із собою і по кількості намиста можна було зрозуміти, якими статками купець може оперувати [8, с. 41]. Цей звичай вказує на те, що в культурній традиції русів матеріальні статки мали велике значення і бідність була не в пошані.

Спартанці, на відміну від русів, не надавали значення багатству, оскільки згідно законів Лікура їм заборонялося вести розкішний стиль життя і вони були зобов'язані вести аскетичне життя. Крім того в Спарті система товарообігу була побудована так, щоб максимально ускладнити торгівельні відносини серед спартанців, які намагалися рівномірно розподіляти блага між собою, для підтримки матеріальної рівності між собою [9, с. 37, 44].

Руси, на відміну від спартанців, навпаки не намагались підтримувати в своєму суспільстві майнову рівність, так як прагнули до матеріального збагачення. Торгівля для них була почесною і дуже важливою сферою їхнього життя. Цілі військових походів теж були пов'язані із персональним накопиченням матеріальних благ.

Але не слід і виключати припущення, що у русів для дотримання справедливості все слід було ділити порівну і коли хтось брав більше чим інші – це дуже негативно сприймалось суспільством.

Араби повідомляли, що коли руси поверталися із походу і один із них взяв більше здобичі чим інші, то його із заздрощів міг вбити навіть рідний брат. Це теж вказує на високий рівень конкуренції у русів та важливість матеріальних благ. Якщо багатство визначало статус то не дивно, що навіть рідний брат не був зацікавлений у збагаченні свого родича, так як це могло вплинути на авторитет та ієрархію в роду [8, с. 49].

Разом із тим, говорячи про аскетизм, ми не можемо знову не згадати Святослава Ігоровича, який у свої походи не брав із собою ні казанів, ні наметів. Їв конину або волонину, яку, нарізаючи тонкими шматками, запікав на вуглі. Спав в поході на повсті, підкладаючи сідло під голову. Якщо збирався в похід на когось, то посилав до нього послів та попереджав їх і говорив «Іду на вас». На думку Миколи Акаса Святослав це робив для того, щоб напад не був несподіванкою і у ворога був би час підготуватися і дати гідний бій [15, с. 29–30]. Аскетизм Святослава чітко прослідковується в перемовинах із візантійцями, які дали багаті дари, але князь до них не проявив інтересу і наказав роздати їх війську. Тільки подарована зброя викликала у нього зацікавленість та радість. Дана поведінка князя послам не сподобалася, так як показала, що князь сприймає багатство як ресурс по досягненню своїх поставлених цілей, а зброя, як символ війни його зацікавила, що означало любов князя до битв. Не слід виключати, що багатство для русів було не самоціллю, а ресурсом для

фіксування свого статусу в ієрархічній системі русів. Як бачимо, князь Святослав без проблем міг вписатись у спартанське суспільство та стати їхнім царем, поскільки вони були схожі по духу.

Якщо руси мотивували свою участь у війні бажанням збагатитися і тим самим зайняти високе значення в ієрархії, то спартанці керувались обов'язком служіння Спарті, оскільки в державі популяризувалась ідея аскетизму та матеріальної рівності між спартанцями.

У спартанців із самого дитинства формували думку, що поразка в битві – це ганьба і, що краще загинути в бою, чим утекти з програного бою і повернутись додому. Навіть тяжке поранення для спартанця не вважалося підставою його покинути. В одній із легенд, коли молодий спартанець утік з програного бою і прийшов поранений до матері, то вона його убила.

Доволі цікава ситуація відбулась із спартанським полководцем Павсінієм, коли той зрозумів, що його притягнуть до відповідальності за зраду, то утік до храму, щоб знайти захист богів. Спартанці вирішили замурувати Павсінія живцем у храмі і його матір перша поклала камінь у дверей.

Руси теж виховували у своїй молоді хоробрість та неприпустимість попасти в руки ворогу. Ібн Міскавайх про напад русів на місто Бардаа, описуючи русів казав, що ті великого росту і великої сили. Вони не знають відступу і ні один із них не відступить, поки не вб'є ворога або не загине сам. Ібн Міскавайх розповів про історію, як молодий безвусий юнак, син одного із керівників походу, разом із своїми п'ятьма охоронцями попали в засідку і були оточені зі всіх сторін ворогами, то ні один із охоронців не здався в полон. Всі загинули у бою, убивши багато ворогів, а коли юнак зрозумів, що може попасти в руки ворогів, то виліз на дерево і сам себе почав різати кинджалом, поки не впав з дерева мертвим. Юнак вибрав смерть, а не полон. Зазначений підхід був схожий із спартанським, де смерть в бою вважалась почесною, а полон – соромом.

Ібн-Фадлан описав деякі елементи соціального життя русів, які прибули в Ітіль для торгівлі. У своїй розповіді він визначив деякі цікаві моменти боротьби русів із хворобами, яка, в свою чергу, висвітлює елементи ієрархічної структури у русів. Було вказано, що як тільки виявлялося, що рус захворів, то його одразу відправляли в карантин. Суть карантину зводилась до того, що для нього ставили окрему палатку і обмежували з ним контакти. Аде Ібн-Фадлан, уточнив, що з хворими майже не спілкувалися, особливо якщо ті були бідними або невірниками. Отже до бідних русів ставились при хворобі, як до невірників. Їх повністю ізолювали і чекали на їхню смерть чи одужання [10, с. 96].

До слов'ян руси ставились як до джерела ресурсу. Вони використовували їх у своїх військових походах, продавали у рабство, заставляли платити данину. Даний підхід схожий з ілотами. Спартанці їх теж розглядали як ресурс.

Отже руси і спартанці з дитинства готували своїх дітей до військової справи і це мало накласти на них певне світобачення. Що руси, що спартанці – язичники. Вони культивували серед хлопчиків світ насилля та домінації. В даних язичницьких суспільствах діяв пріоритет сили і руйнації та неприпустимість слабкості. У спартанців навіть існувала легенда, що дітей із вродженими фізичними вадами викидали із скелі у прірву. Звісно сьогодні до зазначеної практики вчені ставляться доволі скептично, але саме повір'я, в яке вірили сусідні народи, наголошує на тому, що спартанці доволі суворо ставились до фізичної форми своїх хлопчиків. Зазначені чутки, які відобразилися в історичних джерелах, ймовірно, не могли появиться на пустому місці. Як ми вказали вище, усі юнаки в русів брали участь у походах і були виховані так, що смерть вважалась почесною, а полон і поразка – безчестям.

Для того, щоб зрозуміти, як міркував язичник рус, слід звернути увагу на промову Святослава перед важким боєм. Він розумів, що битва буде важкою і є шанс її програти і тим самим осоромитись самому та своєму війську. Але якщо всі руси воїни загинуть у бою, то ганьби не буде і вони із честю зможуть постати перед своїми пращурами на тому світі. Святослав сказав, що мертві сорому не мають [15, с. 32]. Дана ідеологія доволі схожа з ідеологією спартанців. У русів, як і у спартанців, поважалася сила. Вони проходили селекційний відбір, де виживали, в першу чергу, сильні та кмітливі. Слабким не було місця в їхньому суспільстві. Кардинально відрізняло руса від спартанця те, що на відміну від спартанців, руси прагнули до збагачення і торгівельна справа вважалася почесною, а спартанці зневажали торгівлю, не вважаючи її почесною справою. Спартанцям держава дарувала землю та виділяла ілотів, які її обробляли. Руси мусили все своє багатство заробляти самі, так як батько давав їм тільки зброю і казав, що все вони мали досягнути самі.

Руси язичники, культивуючи силу, принижували слабких та чітко показували їм їхнє місце. Наприклад, араби описують обряд, в якому лідеру купцю приносили посудину з водою, в якій він мився і в яку плював і вишмаркувався. Інший за ієрархією рус, мусив з цієї використаної першим русом посудини, не міняючи в ній води, сам митись і теж туди вишмаркуватись. Так ця посуда переходила від старшого до молодшого, поки всі не помиються [10, с. 94–95]. Зазначений обряд є прикладом ієрархічної стратифікації у русів. Той, хто був зверху управлінської піраміди принижував тих, хто був нижче та показував їм їхнє місце в соціальній ієрархії. Якщо рус прагнув не митись нечистотами інших, то мав піднятися в ієрархії. Для цього він мусив докладати більше зусиль, щоб піднятися над іншими. Рус міг це здійснити за рахунок військових подвигів та торгівлі, що сприяло б його збагаченню. Так, на нашу думку, у суспільстві формувалась мотивація конкурентної боротьби з іншими, що мало б сприяти росту над собою. Жалість і співчуття вбивало мотивацію і людина все життя була б змушена умиватись водою із чужими шматками. У такому суспільстві соціальні функції держави, які б направлялись на знедолених людей з мотивацією жалю до них, сприймалися як щось неймовірне і неможливе. Спарта була найжорстокішою як по відношенню до своїх чоловіків, так і до чужинців. Те, що у русів багато спільних культурних рис вказує на те, що світобачення русів було схожим із світобаченням та цінностями спартанців. В даних суспільствах не могла культивуватись ідеологія, в якій сильні мали дбати про нужденних і незахищених соціальних верств населення, що не приносять користі їхньому суспільству.

Відносини людини і Бога в язичників відрізнялися від християнських і будувалися доволі специфічно, згідно аналізу арабських джерел. Слов'яни вибудовували відносини із своїми богами на принципі взаємовигідних відносин. Наприклад, коли рус хворів, то він звертався до Бога і обіцяв йому, що якщо він видужає, то принесе йому жертву. Якщо рус виживав, тоді він вважав, що йому допоміг Бог і тим самим виконав його прохання і тому рус виконував взятє на себе зобов'язання і платив Богу те, що було обумовлено попередніми домовленостями. Якщо рус не виживав, то, так як Бог мав отримати платню після надання послуг, нічого йому не давалося [8, с. 14]. Відносини Бога і людини у язичників більше нагадували договір по наданню лікувальних послуг, де язичник, як купець, призначав Богу свою ціну за лікування.

У світобаченні язичника зазначена ситуація мала виглядати наступним чином. Якщо Бога влаштовувала зазначена ціна, то він викинував язичника і той платив йому за своє здоров'я. Якщо ціна не влаштовувала, то язичник помирав і Богу не давали жертви за лікування.

Але і були домовленості, коли рус давав жертву наперед. Прикладом є жертвоприношення за успішну торгівлю. При торгівлі рус підносив прохання Богу, щоб той дав йому заможних покупців, які б купували у нього товар не торгуючись і погоджуючись із тією ціною, яку він вказував. Для цього рус наперед дарував подарунки Богу. Коли ж торгівля не йшла, то він знову здійснював жертвоприношення, а коли торгівля все ж вдавалась, то він приносив у жертву Богу рогату тварину за те, що той його вислухав і допоміг [10, с. 95].

Дані жертвоприношення мали ознаки договору, де одна сторона намагалася купити послуги іншої сторони. Коли послуга була надана, тоді здійснювалася обов'язкова оплата.

В язичницькому світобаченні русів ймовірно діяв принцип, що нічого даремно не дається і за все треба платити. У спілкуванні з богами руси та слов'яни намагалися купити прихильність богів, а не сподіватися на їх безкорисливість та милосердя і каяття у своїх гріхах, як прийнято в християн. В язичницькому суспільстві русів, оскільки багаті люди мали більше матеріальних благ, їм вдавалося більше здійснювати більш великі жертвоприношення. На їхню думку потрібно купувати собі милість богів. Отже багатство було ознакою любові богів, що і пояснювало їх статки.

Арабські джерела розкрили наступну інформацію про діяльність язичницьких жерців, які, зі слів мусульман, мали великий авторитет серед народу. Вони навіть із царями поводитись, як зі своїми рабами. Не слід виключати те, що зазначене повідомлення мусульман є перебільшенням, але із нього можна прийти до думки, що в цілому жерці користувалися суттєвим авторитетом у язичницькому суспільстві. Згідно язичницького релігійного права жерці могли накинути на шию будь-якій людині чи тварині мотузку та задушити її. Дані дії жерців здійснювались як релігійні обряди, де вони приносили своїм богам жертви. Зі слів арабів, навіть цар не міг спасти жертву, яку вибирав жрець для жертвоприношення [10, с. 269].

Язичницька релігія заохочувала жінок до принесення себе в жертву після смерті їх чоловіка, вказуючи на те, що в такому випадку вона на тому світі продовжить з ним життя [8, с. 50]. Іноді дівчина ставала дружиною вже мертвого чоловіка і мала жити із ним на тому світі [10, с. 129]. В жертву могли принести не тільки жінку або наложницю після смерті руса, але і його улюбленого слугу. Також, як ми наголошували, в жертву приносили і тварин.

Пробаганду, яка переконувала жінок здійснювати самогубство, теж можна розглядати під призвоном корисливого типу мислення русів. Можливо руси керувались наступним: якщо помер батько, то навіщо дітям піклуватись про матір. Нехай краще вона накладе на себе руки і не створює в сім'ї її синів незручності, адже вона може конфліктувати з невістками, можливо її треба доглядати і на неї потрібно тратити ресурси. Крім того вона претендує на майно чоловіка. Це доволі цинічний підхід, який повністю суперечить християнській культурі. Але якщо матір відмовлялася накласти на себе руки, то діти дбали про неї.

Давньоруські літописні джерела теж у своїх текстах надають приклади застосування людських жертвоприношень язичницькими жерцями в цілях проведення ними релігійних обрядів. Повідомляється, що люди могли принести у жертву своїх дітей для того, щоб попросити щось у богів [16, с. 40]. Ми гадаємо, що люди, які не мали великих статків і, не маючи змоги піднести богам багаті подарунки, просили у них занадто багато, з відчаю дарували саме цінне, що у них було – це своїх власних дітей.

Перемоги у війнах теж потребували принесення богам жертвоприношень. Наприклад, у період правління Володимира Святославовича відбувся успішний похід на ятвягів у 982 році. Князь за результатами походу приніс

в жертву багато полонених людей та тварин. Вельможі і старійшини порекомендували князю провести в Києві жеребкування серед своїх молодих хлопців та дівчат. Претендентів, яких мали принести в жертву богам повинні були обрати за жеребкуванням. Серед таких претендентів був син варяга. Варяг та його син приховували від усіх, що сповідують християнство, ймовірно, боячись утисків з боку язичників. Він відмовився віддавати в жертву свого сина. Тоді його вирішили забрати силою. В результаті протистояння вони загинули, тим самим прийнявши разом мученицьку смерть [17, с. 35].

Навіть коли Володимир прийняв християнство і воно стало офіційною релігією, а язичництво стало поза законом, все одно язичницькі жерці, користуючись недосвідченістю та страхами людей, здійснювали масові людські жертвоприношення.

Слід зазначити, що при князеві Володимирі Святославовичі був прийнятий церковний статут про церковні суди. У ньому було заборонено і підпадало під діяльність церковних судів відьомство, чаклунство, волхвування, віровідступництво [18, с. 42].

У 1024 році язичницькі волхви здійснювали жертвоприношення жінок мотивуючи це тим, що голод розпочався із-за них. Реакція князівської влади на дії волхвів була доволі жорстокою [16, с. 78].

У 1071 році в ростовській землі теж появились волхви і почали здійснювати жертвоприношення жінок, яких, як і вище, звинувачували в голоді. Волхви були страчені за свої дії. Здійснив це Ян Вишата, який збирав данину і, дізнавшись про звірства волхвів, вислідив їх та стратив [19, с. 123].

У вище наведених двох випадках над волхвами був здійснений княжий суд, де їх судили та стратили.

Зазначені нами приклади вказують на те, що руси вели доволі мілітариский стиль життя, в дечому схожий із спартанцями, де культивувалося насилля і зневажалася слабкість. Соціальна гуманістична політика, яка базувалася на співчутті та захисті злиднених, сприймалася як прояв слабкості, що сприяло формуванню м'якого характеру і співчуття до слабких. І руси, і спартанці виховували своїх хлопчиків безжалючими як до ворогів, так і до своїх, які порушували правила.

Ми вважаємо, що соціальна допомога у язичницький період на Русі здійснювалася в рамках роду, де людина могла сподіватися на допомогу в рамках її роду. Від статусу людини і сили роду залежало, на яку допомогу вона могла сподіватися. Для того, що залишатися в роду, слід було дотримуватися традицій та його правил. Якщо людина вчиняла дії, які могли принести репутаційну, матеріальну шкоду роду, або порушити систему внутрішньої дисципліни, то в такому випадку людину виганяли із роду і вона переходила в розряд ізгоїв. В Руській правді згадується про кровну помсту, де перераховуються категорії людей, які можуть мстити за вбивство свого родича. Ми вважаємо, що до Руської правди, згідно звичаєвого права кількість родичів, які можуть мстити була більш розширеною. Кровна поста теж вказує про те, що рід захищав своїх членів і був готовий вести війну із іншими родами, щоб помститися за свого родича [5, с. 95, 98].

Християнство язичниками сприймалось як щось смішне і недолуге. Коли княгиня Ольга агітувала прийняти християнство своєму синові Святославу Ігоровичу, то він відмовив своїй матері. Відмову Святослав мотивував тим, що з нього буде сміятися військо, яке, в основній масі, було язичницьким [17, с. 27]. Отже князь прямо вказував на те, що християнство його військом сприймалось, як щось постидне. Християнські цінності не відповідали жорстоким критеріям життя, яке вели язичники, де не було місця слабкості та співчуттю.

Тільки Володимир Святославович зміг хрестити військо, а потім і народ. Це вдалось здійснити за рахунок

грамотної політики і особистим якостям характеру князя, який мав доволі жорстоку та рішучу натуру і не жалів навіть своїх родичів, що викликало в людей страх перед ним.

Із прийняттям християнства і приходом церкви, у Київській Русі міняється підхід до соціально-незахищених верств населення. Церква засуджувала жорстокі прояви гніту з боку елітарних груп, застосовуючи доступні їй методи та намагалась пом'якшити суперечності між соціальними групами для підтримки соціального миру в суспільстві. Проводить гнучку політику захисту найбільш знедолених верств населення [20, с. 29].

Згідно Патерика в житті Святого Феодосія за його часів вказується на те, що при Печерському монастирі була богодільня для старих, сліпих, кривих та прокажених. Ймовірно дана практика запозичена із Візантійської імперії, де благочинна діяльність була під управлінням церкви. На думку деяких вчених вважалося, що при правлінні князя Володимира ніяких лікарень ще не було. Але внесення в законодавчу базу даної практики, яка попередньо діяла у Візантійській імперії з часом призвела до того, що схожі установи з'явилися і в Русі, як аналог тим, що були у Візантійській імперії [21, с. 218–219].

Для посилення ролі церкви князь Володимир видав Устав про церковні суди. Згідно нього церква отримала право створювати суди і чинити судочинство в рамках своєї юрисдикції. Під юрисдикцію церковних судів потрапили не тільки ряд відносин, пов'язаних із злочинами проти релігії, сім'ї, моралі та інше, але й певні категорії людей, яких називали церковними людьми. До церковних людей мали відношення не тільки духовництво і члени їх сімей, але й люди, які потребували спеціального церковного піклування та ті, що це піклування здійснювали. Це були люди хворі, сліпі та хромі, а також ті, кого віддали в церкву [5, с. 110–117].

Після того як князь Володимир, хрестивши Київську Русь, звернув увагу на низький рівень освіченості в державі, вирішив виправити дану ситуацію. Він наказав віддавати дітей як заможних, так і бідних батьків у церкву для того, щоб їх вчили грамоті. Князь Володимир розумів, що держава – це не тільки організація походів з метою торговельних операцій, війни та збору данини, що здійснювалось як єдиний комплекс і мало назву полуддя. Держава – це і бюрократія та релігія, що, в свою чергу, потребує освічених людей. Тому князь починає проводити політику підняття рівня освіченості. Притому слід звернути увагу на те, що навчали не тільки дітей заможних, але і дітей із сімей середнього достатку, та незаможні верстви населення. Навчання бідних людей можна було здійснювати тільки за рахунок княжої казни, оскільки бідні діти не мали матеріальних засобів вчитися за свій рахунок. Коли дітей стали забирати у батьків, щоб віддати їх церковникам на навчання, матері дуже емоційно це сприймали і плакали по дітях як по мертвих, навіть намагались давати хабарі, щоб їх дітей не забирали [22, с. 75–76]. Ми припускаємо, що дії матерів були не безпідставні і, що на Русі була практика забирати дітей у батьків. Можливо руси воїни так виховували своїх дітей і віддавали їх на військове навчання. Рівень смертності на цих навчаннях був доволі високий, тому матері, сім'ї яких не мали ніякого відношення до військової культури русів, знаючи про аналогічну практику гадали, що їх дітей забирають на військове навчання і деякі із них навіть можуть загинути. Тут слід взяти до уваги, що руси завжди перебували в русі і вели майже кочовий стиль життя. Згідно даних Візантійського Імператора, зимою руси перебували в племенах для збирання данини, літом торгували за кордоном у Візантії. Осінь та весна приділялася логістиці. Тому руси не могли довго сидіти в одному місті та виховувати дітей вдома. У них могло бути два варіанти для підготовки дітей. Або дітей

віддавали спеціальним людям, які їх готували до військової справи, або дітей брали в походи разом із собою, щоб вони безпосередньо вчилися у батьків. Але разом із тим, описуючи війну Святослава із Візантією в Болгарії, надаються дані, що у війську Святослава були жінки, які навіть приймали участь у війні. В торгівельних операціях жінки теж брали участь разом із своїми чоловіками. У нас немає даних, що разом із русами в походах були діти, крім тих, які могли народитися під час подорожі. Якщо батьки були за кордоном, то де були діти і хто їх навчав? Тому ми і припускаємо, що хлопчиків віддавали на військово-виховання. Саме тому звичайні жінки, які не мали відношення до русів вояків боялися за своїх дітей, що їх заберуть на військово-виховання.

Князь Володимир, після прийняття християнства, щодо накопичення багатств став говорити так: «Блаженни милостивие, поскольку помиловани будут». Або «Поддай имение твое и раздай нищим» [22, с. 83]. Слова князя не розходились з практикою, якщо літописні дані про дії князя щодо благочинності правдиві або не перебільшені. Ми бачимо, що князь, будучи язичником, убив свого брата та згвалтував його жінку, здійснював людські жертвоприношення, став пропагандувати роздачу своїх багатств злидарям. Для язичників такі дії виглядали б актом безумства, а для християн благочесністю. Звісно для наукової об'єктивності не слід виключати, що церква, з ціллю популяризації християнських ідей, перебільшувала або навіть фальсифікувала дані про діяльність князя, щоб на папері зробити його святым. Але разом із тим слід зрозуміти, що саме ці ідеї пропагандувалися в країні і вважалися ознакою праведного життя християнина.

Яскравим прикладом зміни світобачення Володимира Святославовича слугують його дії, пов'язані із забезпеченням потреб нужденних людей. На честь закінчення будівництва церкви Василя Святого Преображеного князь Володимир влаштував свято, для якого зварили 300 горщиків меду. Були запрошені посадники, старці від усіх міст і багато народу. Свято святкували вісім днів. На честь свята князь Володимир роздав нужденним на їх потреби 300 гривень. Слід зазначити, що при князеві Олегу Новгород плив данину у 300 гривень на рік [13, с. 122].

Крім зазначеної суми князь Володимир дозволив кожному нужденному і убогому приходити до його двору та брати собі необхідну їжу і напої та із княжої казни отримати гроші. Своїми діями князь проявив неймовірну чуйність та співчуття до незахищених верств населення Київської Русі. Він навіть врахував те, що не всі із-за здоров'я могли прийти до його двору, щоб взяти собі їжу, тому були зроблені спеціальні підводи, які заповнювалися м'ясом, рибою, овочами та медом в бочках і розвозилися по Києву для тих, хто не міг ходити. Даний захід, ймовірно, набув постійного характеру і проводився кожного тижня у суботу. У кожному неділю після літургії проводився бенкет із боярами та знатними людьми. Зазначені заходи проводилися навіть без князя, коли він відбував в інші міста або села по справам.

Літописець вказував на те, що Київський князь Володимир Святославович срібло в себе не тримав, так як роздав його церкві, своїм воякам та нужденним людям [22, с. 83].

Ці події характеризують, наскільки у князя Володимира змінилося світобачення під впливом християнської віри. До прийняття християнства Володимир вчиняв багато жорстоких дій. [16, с. 39–41].

Політика захисту незахищених верств населення продовжилась і при Ярославі Володимировичу, який видав звід законів. У Короткій редакції Руської правди вказувалося, що за вбивство ізгоя слід було платити 40 гривень штрафу [5, с. 98]. Слід зрозуміти, що ізгой – це людина, яку вигнали із громади та роду Фактично за ізгоя не було кому помститися, так як родичі від нього відмовилися.

Фактично бідні вільні люди, які втрачали підтримку роду і ставали жебраками, мали статус ізгоя. Таким чином князівська влада брала під свій захист ізгоїв і за їх вбивство карала винуватця, як за вбивство вільної людини, що була членом роду. Даний захист мав полегшити життя обездолених людей, яких вигнали із їх родів. Вигнання з роду ставало менш критичним покаранням. А те, що князівська влада роздавала знедоленим їжу та гроші теж мала поліпшити їхнє життя.

При реформах Володимира Всеволодовича були внесені нові статті до Руської правди, які вводили більш справедливую регуляцію лихварських відносин, що обмежувала суму сплати боргу та умови його повернення. Полегшувала становище закупів, забороняючи їх продавати, бити без причин, забирати більшу суму, ніж сума боргу та інше [5, с. 103–105].

Християнство почало змінювати психологію князя і русів, формуючи у них думку про те, що допомога скривдженим долею людям не є проявом слабкості, а навпаки сили.

Висновок. Аналізуючи світобачення язичників русів, ми відмітили, що воно мало схожі риси із спартанським суспільством. Як руси, так і спартанці культивували насилья у чоловіків з самого дитинства. Військова справа була самою почесною діяльністю для чоловіка. Але на відміну від спартанців руси поважали торгівлю і прагнули до збагачення, конкуруючи між собою, де матеріальний статок, на відміну від спартанського суспільства, визначав рівень руса в стратифікаційній системі ієрархії та визнавав повагу до нього в суспільстві. Спартанці та руси виховували в собі несприйняття поразок і вироблення схожих принципів, «Повертайся із війни зі щитом або на щиті» (Спарта), «Мертві сорому не мають» (Русь). Руси і спартанці не жаліли ні своїх, ні чужих. Схожість даних суспільств може свідчити про те, що у них будь-які прояви слабкості зневажались і жалість до людей сприймалась як слабкість, тому думка про прощення своїх ворогів, допомога чужим нужденним людям мала сприйматися як безглузда.

Прийняття християнства здійснює суттєве зрушення в світобаченні людей на користь необхідності проведення державної соціальної політики на підтримку з боку князівської влади: допомога в отриманні освіти, захист життя вільних знедолених верств населення, надання одноразово або системно грошей та їжі нужденним категоріям населення.

Яскравим проявом зміни у світобаченні підтримки бідним є князь Володимир Великий. Будучи язичником, князь вчиняв багато зла згідно християнського світобачення, а коли хрестився, став зовсім другою людиною і почав казати, що багатства слід роздавати бідним людям. Сам багато роздавав їжі та коштів нужденним людям, віддавав в церкви на освіту дітей бідних людей. Християнська ідеологія на офіційному рівні засуджувала накопичення багатств і пропагандувала благочинну діяльність. При Ярославі Мудрому видається звід законів згідно з яким життя ізгоя прирівнюється із життям вільної людини, яка є членом роду. Сини Володимира в Просторовій Правді підтримали ініціативу батька і залишили дану норму без змін. При Володимирі Всеволодовичу в правовому полі покращили умови зобов'язань перед лихварями та становище закупів при відпрацюванні боргів. Даний комплекс нововведень мав сприяти зменшенню в країні бідності населення через неможливість повернення боргів. Фактично ми бачимо спробу держави проводити соціальну політику, метою якої є не безпосередня роздача їжі та грошей, а недопущення причин збіднілості через правове регулювання сплати боргів лихварям та фізичне відпрацювання боргу кредиторам.

У Спарті в першу чергу захищалися повноправні громадяни, які в язичницькій Русі. У християнський період

під захист князя та церкви підпадають також і знедолені верстви населення, які стали ізгоями і втратили підтримку та захист від своїх родів, або ті, що попадають в залеж-

ність під час відшкодування боргу, або які взагалі не мають достатнього доступу до їжі та інших необхідних матеріальних благ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. Посіб. Для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Орлан, 2003. 307 с.
2. Матвеева Т. О. Право давніх Афін. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя. Запорізький національний університет. № 8. 2021. С. 20–24.
3. Чорна Ю. В. Світові системи банкрутства: господарсько-правовий аспект: дис. канд. юрид. наук :12. 00.04 / Інститут економікоправових досліджень НАН України. Київ, 2018. 292 с.
4. Грубінько А.В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник. Тернопіль: Видавничий відділ ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2010. 392 с.
5. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
6. Народження і виховання Геракла – грецький міф. URL: <https://legends.co.ua/myths/narodzhenja-i-vihovannja-gerakla-greckij-mif.html>
7. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / О. М. Бандурки ; Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
8. Грушевський М. Ю. Війми з жерел до історії України-Руси: до половини XI віка Львів: Накладом авт, 1895. 122 с.
9. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.
10. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей славянахъ и русскихъ (съ половины VII века до конца X века по Р.Х). Санктпетербургъ: Типографія Императорской академии наук. 1870. 308 с.
11. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Настюк А. А. Становлення та розвитку влади в Київській Русі в IX–XII ст. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 468 с.
12. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1863. Т. 15. 296 с.
13. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Псковская Софиевская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 5. 275 с.
14. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2е вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. К: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
15. Микола Аркас. Історія України-Руси. Краків: «Накладом Ольги Аркасової». 1912. Друге видання. 424 с.
16. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. 256 с.
17. Полное Собрание Русскихъ Летописей. Лаврентьевская и Тронцкая летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. 267 с.
18. Історія держави і права України : хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
19. Летопись по Ипатьевскому списку. Санктпетербург: Печатная В. Головина, 1871. Т. 2. 377 с.
20. Віктор Демочко. Київська Русь і християнство. Волинські історичні записки. Том 2. 2009 р. С. 24–32.
21. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава: Deukarnia Synodalna, 1931. 320 с.
22. Татищев В. Н. Історія Російская с самых древнихъ временъ. Москва: Напечатано при Императорскомъ Московскомъ Ученостетате, 1773. Т. 2. 536 с.